

GELİBOLULU ÂLÎ'NİN *REBÎU'L-MANZÛM* ADLI ESERİ - I

ORHAN BAŞARAN* - MEHMET ATALAY**

ÖZET

Gelibolulu Mustafa Âlî, Osmanlı döneminde yetişmiş olan önemli şair ve yazarlarımızdandır. Değişik alanlarda birçok eser kaleme alan Âlî'nin bazı eserleri günümüzde hâlâ yeterince bilinmemektedir. Onun bu eserlerinden biri de *Rebîu'l-manzûm*'dur. Eser, Âlî'nin Fars ve Arap edebiyatlarındaki gücünü ortaya koymak amacıyla değişik şairlerin şiirlerine yazmış olduğu nazireleri ihtiva etmektedir. Daha çok müellifin Hayyâm rubaîlerine yazdığı nazirelerinin yer aldığı *Rebîu'l-manzûm*'un metni ilk defa bu makale ile yayınlanmaktadır.

Anahtar kelimeler

Gelibolulu Mustafa Âlî, Fars Edebiyatı, Arap Edebiyatı, Türk Edebiyatı, Müsecca Nesir, Hayyâm, Şiir, Rubai, Nazire.

Work Entitled *Rabî' al-Manzûm* of Mustafa Âlî of Gallipoli - I

ABSTRACT

Mustafa Âlî of Gallipoli is one of the important poets and writers during Ottoman Era. Some works of Âlî, who wrote many books in different fields, aren't known sufficiently today. One of these works is *Rabî' al-manzûm*. The work contains Âlî's poems (nazirahs) that he wrote by following poems of different poets incase of showing his ability in the Arabic and Persian literatures. The text of *Rabî' al-manzûm* which mostly contains author's poems that he wrote by following quatrains of Khayyam, will be published for the first time through this article.

Keywords

Mustafa Âlî of Gallipoli, Persian Literature, Arabic Literature, Turkish Literature, Rhythmical Prose, Khayyam, Poetry, Quatrain, Nazirah.

* Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı (orhanbasaran69@hotmail.com).

** Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (muham_muham01@hotmail.com).

Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600), Osmanlı döneminde devlet adamlığı vasfının yanı sıra, başta tarih ve edebiyat olmak üzere değişik alanlarda kaleme aldığı eserlerle temayüz etmiş önemli bir şahsiyettir. Âlî ve eserleri hakkında çeşitli akademik çalışmalar yapılarak eserlerinin çoğu neşredilmiş olmakla birlikte, henüz yayınlanmamış eserleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri de bazı araştırmacıların bir yanlışlık eseri olarak *Bedîu'r-rukûm* diye tanıtmış oldukları *Rebîu'l-manzûm*'dur.

Bu eser, İbnülemin Mahmud Kemal tarafından müellif nüshası incelenerek bir makale¹ ile ilim dünyasına tanıtılmış ise de maalesef bu makaleden habersiz kalındığı gibi, söz konusu müellif nüshası da kayıplara karışmıştır. Eserin ulaşabildiğimiz tek yazma nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Kadızâde Mehmed Efendi Koleksiyonunda 429 numarada kayıtlı olan mecmua içinde yer almaktadır. Ferağ kaydı bulunmayan bu nüsha 42 varaktan ibarettir (82b-123a).

Âlî'nin Fars ve Arap edebiyatlarındaki gücünü ortaya koymak için kaleme aldığı anlaşılan eserde, ağırlıklı olarak Ömer Hayyâm'ın rubaîlerine yazdığı nazireler yer almakta, bunun yanı sıra İbni Yemîn, Firdevsî, Hâtifi ve Hâkânî gibi Fars edebiyatının önde gelen bazı şairlerinin şiirlerine yazdığı nazirelere de rastlanmaktadır. Müellif ayrıca çağdaşı Muhteşem-i Kâşânî ile olan münasebetlerine değinmiş ve ona yazmış olduğu manzum mektubun metnine de burada yer vermiştir.

Eserin Hâtîme kısmını Arap edebiyatına ayıran Âlî, burada Hızır Bey, Ahmed Paşa ve İshak Çelebi'nin Arapça müstezadları ile birlikte kendisinin onlara nazire olarak yazdığı müstezada da yer verdikten sonra, bu dört şiirin edebî yönden mukayesesine dair bazı âlimlerin Arapça olarak yazdıkları değerlendirmeleri nakletmiştir.

Âlî, Hâtîme'den sonra Tezyîl başlığı altında yer verdiği uzunca bir kasidede Fars edebiyatının önde gelen pek çok şairini andıktan sonra kendinden övgüyle söz etmiştir.

Muhtevasını yukarıda özetlediğimiz *Rebîu'l-manzûm*'daki Hayyâm rubaîleri ile Âlî'nin nazireleri daha önce tarafımızdan tercüme edilerek yayınlanmıştır². Burada ise eserin tüm metni tahkikli olarak verilmektedir³.

¹ İbnülemin Mahmud Kemal, "*Rebîu'l-mersûm ve terbîu'l-manzûm*", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 19 (96), 1 Haziran 1928, s. 52-56.

² Âlî, Gelibolulu Mustafa, *Hayyâm'a Nazireler* (Mehmet Atalay-Orhan Başaran), İstanbul 2010.

³ Verilen metinde günümüz imlâ kuralları uygulanmıştır. Metinde yapılan tashihler dipnotlarda belirtilmiştir. Yazma nüshada yer almayan metin tamiri kapsamında tarafımızdan eklenen ibareler [] içinde verilmiştir. Rubaîler hariç olmak üzere şiirlerin bahir ve vezinleri de şiirlerin başında [] içinde yazılmıştır.

ربیع المنظوم

درود نامعدود بسیار، به واحد بی شریک آمرزگار، و واجد دو حرف مشبیت آثار، و مجدّد موالید ثلاث، و محدّد عناصرِ مربعِ الاحداث می‌باید که معیّناتِ مغیباتِ یومِ امس را از مخیّاتِ نجوم و شمس، به صوارفِ حواسِ خمس، در مصارفِ جهاتِ ستّ و چار ارکانِ ناشنوده‌نمس، تصرّفاتِ بی‌اخذ و لمس نموده؛ و ستایشهای نامحدود به‌موجبِ یگانه‌دوگانه‌بی‌شمارِ لیل و نهار، و صانع هفت بحر و هشت خلد و نُبه فلکِ دوّار، و نقش‌بندِ رباعیاتِ صفحاتِ عذار، و رسم‌پیوندِ نو‌خطانِ رنگین‌رخسار می‌شاید که در زیرِ گنبد‌های نیلی‌خیام، ز چار ابرویانِ مه‌رویانِ موزون‌خرام، جواهرِ بی‌شمار به‌چهار سطرِ معتبر شطر تیغِ اشتهار، چون منظومه‌ی رباعیاتِ خیّام پیموده. مهتری که از اجساد و اجسام، به‌اطنابِ اطنابِ اعمار و اعوام، و به‌ریسمانهایِ عروق و اعصاب و عظام، از جهتِ امتدادِ اوتادِ ثبات و قیام، و ستونهایِ ستوده‌اندام خرد نام، و اعمده‌افنده و استقامتِ طباعِ انام، هزاران هزار خیام (83a) حکمتِ خیّام بگستردی. توانگری که زوایایِ تصوّرات و افهام، به‌مزایایِ صورِ معارف و منشآتِ بلاغت‌نظام، نمودارِ خورُ مَقْصُورَاتِ فِی الْخِیَامِ؛ می‌کردی. لِمُنْشِئِهِ:

خیّام توئی خیّام اجسامِ انام
پیوسته به اطنابِ عروق است و عظام
از لوحِ قدر گماششان ساخته‌ای
در نخلِ قضا اعمده پرداخته‌ای

و صلواتِ صیلاتِ اشعار، بر رسولِ بزرگوار و احمدِ مختارِ محموداطوار می‌سزد که یارانِ چهار و اصحابِ نامدارِ اخبارِ خود را به‌مضمونِ بشارت‌مشحونِ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ می‌ستوده، خصوصاً ائمّه‌ی اثنی عشر را به‌انوارِ آثارِ مصطفوی بر فرزوده، رِضْوَانُ اللَّهِ تَعَالَى عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ، مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ دَائِرِينَ، وَ مَا بَرِحَتِ الْأَرْضُونَ نَائِبِينَ.

بَعْدَ مَا بَرِیَ عَالَمِ آرَائِ اَهْلِ نُهْیِ مَخْفِی و پوشیده نباشد که در تاریخِ سنه‌ی اثنی و الف، این بنده سر افکنده پریشان‌حرف، در ایامِ بطالت و عزلی پیشاپیش، معتکفِ کنجِ ملال و تشویش، و معترفِ عجزِ حال و قصورِ خویش بوده، از گفتنِ مربّعات و مخمّسات، وز دُرِ سفتینِ غزلیات و مسدّساتِ اِبا و استنکاف نموده، لا سیّما بر فراشِ حرمانِ غنوده، در زانوی استراحتِ ناز بوده، وز کثرتِ ترددِ پای (83b) طلب سوده، وز داد و ایستاد و تَقَیْدِ دستِ شور و شَغَبِ فرسوده، به دو چشمِ گریبانِ خون‌آلوده، نقوش^۷ سرور و شادمانی، از صفحاتِ خاطر پریشانی، به‌سیلابِ سرشکِ بی‌کرانی بارها شسته بودم. لِمُنْشِئِهِ:

⁴ Kur'an, 55/72.

⁵ Kur'an, 2/196.

⁶ عجز و : عجز YN (Yazma Nüsha)

⁷ YN و نقوش : نقوش

آه از فلکِ سفله‌نواز ای عالی
 با فضل و هنر هیچ مناز ای عالی
 بانان جوین خود بساز ای عالی
 در جای شکر بخور پیاز ای عالی

نثر: با آنکه گاهی به‌آزمایش نکته‌پردازی، در تتبعِ خواجه حافظِ شیرازی، همچو خامه‌ستوده‌خرام قیام می‌نمودم، و گاهی به‌تواریخ انام ایام، از اولِ آفرینش گیتی‌نام، مشتملِ حوادثِ شهور و اعوام، تا زمانِ این عبدِ مستهام صاحبِ سر انجام، ز تالیفی غریب، و تصنیفی عجیب، بسا عقده‌های دلفریب می‌گشودم. بدیهیه:

[خفیف: فاعلاتن مفاعلن فعلن]

ایین دو شغلِ خطیرِ ما اَمّا
 سالها باید انتها یابد
 مهر و مه قرن‌ها بگردانند
 کرم شبتاب تا سها یابد

ناگهانی ز تک تکِ دامان شرفاکی شرف‌رسان می‌شنودم، و بویی از گل و ریحان، از آن تکاپوی عبیر افشان در ربودم، یعنی یکی از جلّانِ رو شناسان، دامن‌افشان در آمد، تا ز سمتِ دلنوازی و خاطر سازی به‌صحبت انجامد. بعد از مؤانست و الفت به‌مناسبتی که اقتضا کرده، از گفته‌های مولانا ابن‌یمین محمود که یگانه‌عصرِ خود بود، این قطعه‌را (84a) به‌زبان آورده، و زمانی از هنگام عزل و فراغتِ من رنجشها نموده، و آن قطعه که می‌خوانده، این بوده، نظم:

[مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن]

ستمگرا فلکا کجروا جفاکارا
 نگویمت که مرا سروری و شاهی ده
 تویی و کهنه کلوخی فتاده در سر راه
 ز هرکه خواه ستان و به هرکه خواهی ده

القصّه آن یارِ وفادار هنرمند، مرا بگفت که این توغل و خاموشی تا به‌چند، وز مجالسِ تواریخ گذشتگان این درد نوشی تا به‌چند؟ در خلالِ این نثر گفتار، اگر به‌نظم جواهرنثار التفاتِ نمایی، ساده‌رویان مضمونهارا همانا به‌ابروان مشکبار، زیورِ حسن و جمال بیفزایی. چرا که تالیفِ تواریخِ اعیان، شغلی است بی‌کران، و انجام پذیرفتنِ این و آن کاری است دشوار و صعوبت‌نشان. می‌باید که گاهی به‌آزمایشِ خاطر رغبت به‌نظم جواهر⁸ زواهر بفرمایی، و بعجالة‌الوقت به‌خاطرِ فاترِ مخلصان نوازشها نمایی. چون آن یارِ هنرکردار عالمی بوده⁹ ستوده اطوار، و کاملی بوده شنوده‌گفتار، لاجرم به‌هرچه فرمود این دلِ بی‌قرار بر وجهِ استعجال

YN به جواهر: جواهر 8

YN بود: بوده 9

امتنال و متابعت نمود. اوّلا در مقابل آن قطعه فصاحت آثار، به‌چنین نظیره نادره بلاغت دثار، از مکیال دوات و دهان، جواهر زواهر بی‌کران می‌پیمود. رباعی لمُنْشِيْه: (84b)

[مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعْلن]

ستیزه گر فلکا کور بخت مرده دلا
چه دیده ام ز نوالت مرا گواهی ده
حریص سخت نَمِ من به جیفه دنیا
ز من نوال تو بستان به هر که خواهی ده

اما آن یگانه نامدار، به‌التماس بسیار، استدعای نظم تکرار می‌کرد. و لهذا عروس طبع چالاکرقتار، در گرد آن منْصه گفتار، پرگار دواروار، دگر بار می‌گردید^{۱۰}. و این را از نهانچه بیان به‌میان آورد، قطعه:

[مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعْلن]

نخواهمت که دهی کار و بار ملک جهان
نگویمت که مرا ماه تا به ماهی ده
ز تنگنای عدم تاره فراخ وجود
بلا مضایقه از من به هر که خواهی ده

مشار الیه که قطعه دوم را بخواند، ز ازدیاد جولان طبع من متحیر بماند. در بار^{۱۱} سیوم الشئیء لا یثنی الا و قد یثلت گویان، باز به‌التماس نظم روان، از شاخ مرجان زبان، بسیار درر و لالی می‌چکاند. بناءً علی ذلك تکرارش نگفتم، اما بسا جواهر شاهوار بسفتم. لمُنْشِيْه:

[مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعْلن]

ستمگری فلکی بوالعجب غلط بخشی
ترا که گفت به هر سقله عز و جاهی ده
به مهر، مهر سلیمان به دیو ریو ببخش
به قهر، ملک سکندر به داد خواهی ده

نثر: در سباق این کلام، وصف رباعیات مولانا عمر خیام، در سلک مدایح آن جواهر کلام، بطریقی انتظام پذیرفته، و به‌چنین اداهای رنگین می‌گفته که قرون بسیار می‌باید گذشت که تا مانند آن حکیمی نکته‌دان، و علیمی معجز بیان (85a) در مصطبه ظهور، میر مجلس صدور می‌شود، و اعمار بی‌شمار به‌سرصفه می‌کده‌های نظم‌گفتار، چندان هزار عیاش ستوده اطوار، به‌نوشانوش کاسه‌های نشئه‌دار و طراوت‌شعار می‌باید نشست که تا نظیر آن مرد جاری‌زبان، و قرین آن بی‌قرینه دوران، عرض حیرت و اقتدار نماید. الحق نادره‌دانی است

YN می‌گردد: می‌گردید 10

YN یار: بار 11

که به سمت رباعیات سر بلند و ممتاز شده و به متقدمین بلاغت طراز به طرز بلند و سلیقه شاعر بسند الی‌الآن به امتیازِ شان و اعتلای قدرِ معرفت و توان، انگشت‌نمای سرافراز گشته. القصّه آن همنشینِ دیرین که قطعه مرسومه ابن یمین را بخواند، گویا ز لسان فصاحت‌رسان خود جواهر و لالی فشانند. زیرا کاملی بود از دقایق فنون آگاه، فاضلی بود که گفتارش به حقایق حکم مشحون گواه. ارچه به منصب تدریس و درست امتیاز داشته، اما آن رتبه عادی را نسبت به فضایل او عقل کل جزوی پنداشته. زآنکه بنیان ایوان علم و دانش آن به دو ستونی است کارگر و مه‌الارکان. یکی مولانا ابوالفتح محمد مالکی است که در مصر وجود یوسف علم عزیز مالکی است، دیگر سلطان علمای روم، برهان فضلی مرز و بوم، دوحه برومند معارف و رسوم، شجره نو باوه پیوندِ بستان (85b) علوم، شیخ الاسلام و مفتی عالی‌مقام مولانا محی‌الدین بستان زاده - عَمْرَةُ اللَّهِ تَعَالَى بَعْلُوهُ وَ زَاوَهُ - بوده، یعنی تعلم درست‌مآبی نخست از ابوالفتح ذو فنون پیدا شده، بار دوم تحصیل کمالات و جاه او از آن جنابِ اعلی مهیا شده. فلاجرم ذاتِ پاکی که سمی نبی محمدت نشانی شده، و به نام درویشی به سعادتِ فضل و دانشی رسیده، و منازل فضایل حکمی را به چنان دو بزرگوار محمد مؤیدی اکتساب کرده، و در دودمان ارتقی، به مزید تربیت هر عالم و تقی نشو و نما یافته، سیما به نص سیماهم فی و جوههم ۱۲ به مراتب عز و جاه و جلال شتافته. بعد ازین قیل و قال در فضیلت آن ذات ملک خصال مستدرک می‌نماید و به اجمال اجلال آن بزرگوارِ باهر الکمال تفصیل نشاید.

[هزج: مفاعیلن مفاعیلن فعولن]

لَهُ نَسَبٌ جَلِيلٌ ذُو سُيُوفٍ
أَطَالُوا كَالرَّمَا حَ يَدًا وَ طَالُوا

بَدَا مِنْهُمْ بَرَسَاتِقُ الْفَضَائِلِ
كَذَا الدَّرْوِيشُ مِنْ أَبْنَاءِ طَالُوا

القصّه از رباعیات خیام که چندان قیل و قال رفته، بعضی را به رسم نظایر، زین حقیر روشن‌مآثر، به جهت استجلابِ نادر، بسیار درها سفته. فی الحقیقه مولانا حکیم عمر خیام، در منازل حکمت‌ختم، از جنود نا معدود توریه و ایهام، بی اطناب اطناب کلام، به ستونهای بنان و اقلام، گوناگون خیام و بسا چتر سیم‌اندام زده، (86a) و شاه فضیلت‌بُنْگاهِ عقل را به آمدش لشکر خیالات و ارقام مجتد و مؤید شمرده، باز آن میادین معانی را به من سپرده، رفته. لُمُنْشِيْهُ:

خِيَامُ كِه بَس خِيْمَه ز نُه چِرْخ بَدُوخْت
أَنهَا هَمَه بَا نَسِيَه بَه عَالِي بَفْرُوخْت
بَشَكْسَت سَتُون، جَمَلَه طَنَابِش بَكْسَسْت
أَخْر ز چَه شَد خِيْمَه گَر وَ خِيْمَه بَسُوخْت

بعد از آن کِریاسِ گردونِ اساسِ خرد و پندار به عرشِ برین الهام دادار پیوسته و لوحِ خاطرِ فاترم را چون کُماجِ چترِ نیلی فام، به زررشته خیالات و افهام، به ذروه خورشیدِ تأییدِ ملکِ علاّم، اکید و استوار می‌بسته. لِمُنْثَبِه:

[مضارع: مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن]

خِیامِ رفت و غمزده عالی به جای ماند
آن خیمه کنده می شده وین در سرای ماند

این بیستون خِیام که بینی بلا طناب
از بهرِ قدر و رفعتِ این پادشای ماند

در این ولا تا دو ماه، سحرگاه و شبانگاه، تتبع رباعیاتِ خِیام، و تمتّع به مخترعاتِ ستوده نظام، به حدّی رسید که اکثرِ گفتارِ او را نظیره‌ها گفتم. اندکی ماند که از جواهرِ تقابل و تأمل، به سوزنِ زبانِ تکلم و تخیل نمی‌سفتم. آنها جز از مخترعاتی است که همه زاده طبعِ گوهرزای من اند، یعنی که از پیرویِ نظمِ خِیام دور ادور و مهجورتر اند.

[مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن]

منم به نظمِ چو خواجه به نثرِ خواجه جهان
شدم به شعر و قصایدِ چو حافظ و سلمان

به قطعه ابنِ یمین با رباعی چون خِیام
ز جمع فضل و هنرِ خاطرِ پریشان دان

(86b) فلاجرم، باز آن همنشینِ خسته‌قدم، سنایشهای اتم می‌فرمود و الحاح و ابرام می نمود که آن جمله را همه به ترتیبی نگارم و به توزیع و تقریبی بر آرم که ابیاتِ عاشقانه و گفته‌های توحید یگانه و رباعیاتِ تعیش جاودانه و مخترعاتِ مختلفه البحور بی‌بهاغه از یکدیگر ملخص و ممتاز می‌شود و نظایر و غیرها به ترتیبِ فصولِ حبرت و وصول، از فروغ و اصول، مشمول و موصول می‌رسد تا به مناسبتِ دوگانه که یکی رباعیاتِ یگانه، دگر چار فصولِ بی‌بهاغه‌ای است نام این رساله بدیع الرقوم موسوم [به ربیع المرسوم و تربیع المنظوم]¹³ بماند و ترجمه حکیم معلوم و اجمالِ سرگذشتِ این مغموم به مقدمه بلاغت رسوم تفصیلی¹⁴ رساند.

بباید دانست که مولانا حکیم عمر خِیام در خطّه کدام نشو و نما یافته، و به تحصیلِ معارف و کمالات ز چه طریق با توفیق شتافته. بعد ما این مغموم نظم آرا، به زررشته‌های معانی و ادا، تار و بودِ نظم و انشا، به کدام دیار بر تافته و در قُلابِ قُلابِ زالِ گردون، این

¹³ Eserin adı olan ve yazma nüshada yeri boş bırakılmış bulunan bu ibare, müellif nüshasını inceleyerek eseri tanıtmış olan İbnülemin Mahmud Kemal'in makalesinden alınmıştır (bkz. İbnülemin Mahmud Kemal, "Rebiu'l-mersûm ve terbiu'l-manzûm", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nr. 19 (96), 1 Haziran 1928, s. 53).

¹⁴ YN تفصیلی: تفصیلی¹⁴

شکنجه‌های واژگون، به‌عزل و بطالت روز افزون، و شماتت دشمنان پر فسون، از چه سیلی غرابت‌نمون یافته.

ماییم در این گنبدِ دیرینه اساس
 کردیم برون سر ز یکی جیبِ لباس
 عیاش جهان گرد و حسد کرده ناس
 شایسته و صَفیم و سزاوارِ سپاس

(87a) در تذکره دولتشاهی منقول از تاریخ استنظاری می‌نوشته که وزیر خواجه نظام‌الملکِ صدارت‌مقام، و مولانا عمر بن محمد خیّام، و حسن صباّح‌نامِ بدسرشتِ نافرجام، در عالم صبا به‌شهر نیشابور نشو و نما یافتند و سالها کودکانِ خواجه‌تاش می‌گشتند. پس از رشد و بلوغ، حکیم فهیم حکمت‌فروغ، به‌خدمتِ ناصر‌الملة و الجمهور، مولانا شیخ محمد منصور شتافته که آن ذاتِ معمر، استادِ مولانا حکیم سنایی بوده و این بزرگوارِ مغفور، همواره اقتباسِ آیت نور از مشکاةِ معارفِ منصور می‌نموده، تا به‌حدی در سنّ هفده سالگی قصب‌السبقِ مهارت از مضمارِ حکمت و بلاغت در ربودی. وقتی که خواجه نظام‌الملک فرید، به‌سلطان ملک‌شاه سعید، وزیرِ مشیرِ دولت‌نوید شدی و صیبتِ مکارم و انفاق، تا به‌حدّ روم و صفاهان و عراق، و به‌اقالیم دورترین آفاق رسانیدی، حسن صباّح و عمر خیّام، به رفاقتِ وفاقِ انتظام، به‌قصدِ ملازمتِ او قیام نمودندی و به‌آرزوی حصولِ مرام، مراحلِ مقاصد و بهره و کام بپیمودندی. فلاجرم، خواجه بزرگوارِ محترم، مقدم ایشان را به‌عزاز و اکرام تلقی فرمودی و هرچه خواستندی به‌جهتِ عطایا و انعام بر فرودی، یعنی مولانا عمر وجهِ معاشِ خود را از ملکِ نیشابور داعیه کردی، خواجه بلا توقف (87b) چنان کردی و همواره گاه [به] نیشابور و گاه به‌بلخ، از غره غرای عمر تا به‌سلخ، روزگارِ خود به فراغت و حضور به‌سر می‌پردی. اما حسن صباّح از ایالتِ اعمالِ همدان و دینور استغنا نمودی و اندک اندک مرده‌چراغِ رفض و الحادِ خود را به‌پیغاه تزویر و ریا و به‌کبریّت تشنیتِ کذب و امترای بر فرودی.

در رساله تبریّزی می‌نوشته که عمده‌الشّیوخ و اصلِ معالی سیر، شیخ ابو سعید ابو الخیر و مولانا حکیم ناصر خسرو و شمس‌الحکما مولانا سنایی و حکیم سوزنی و مولانا نظامی عروضی هر یک معاصرِ خیّام بودندی و احياناً به‌مراسلات و مکاتبات ابوابِ استفاده و مؤالفترا در گشودندی. مؤلفِ رساله ده فصل مولانا احمد بن حسین الرّشید تبریّزی که واقفِ دقایقِ فرع و اصل بودی، از این مخدره به‌بهدی، نقابِ ارتیاب چنان بگشودی که روزی عمرِ خیّام، به‌شیخ ابوالخیرِ عالی‌مقام، این رباعی را بسپرد، نه بطریقی که پیکِ این مضمون بی‌همتا آن رقعہ نو گفته‌را از روی اعتراض و امتحان می‌برد. لِخِیّام:

دارنده چو ترکیبِ طبایع آراست
 از بهر چه او فکندش اندر کم و کاست
 گر نیک آمد شکستن از بهر چه بود
 ورنیک نیامد این صور عیب کراست

و حضرت ولایت‌مآبی جواب این رباعی را اینچنین فرمود و بفرستاد:

خیام تبت به خیمه می ماند راست
جان سلطان که منزلش دار بقا ست
قَرّاشِ اجلِ زی‌بهرِ دیگر منزل (88a)
نُه خیمه بیفکند چو سلطان بر خاست^{۱۵}

هم در آن رساله مسطور است که حکیم مزبور تناسخی بوده، و به‌چنان طبع نازک و باریک، در آن مذهبِ باطل و تاریک، چراغِ اعتقاد بر فروده می‌گویند که مدرسه‌ای در نیشابور خراب شده بود، و صاحب‌خیری به‌تعمیر آن مدرسه کوششها می‌نمود. اما درازگوشی چند که خشت و سنگ می‌کشیدند، بعد از قطع پایه‌ای به‌سرِ صفا می‌رسیدند. اتفاقاً یکی از آن درازگوشان به‌بالا نمی‌رفت، و بی‌زجر تازیانه بر نمی‌گذشتی. خیام آن کشش و کوششها بدید، در گوش آن درازگوش این دو بیتِ قصیر بخواند و بدمید. بعد از آن میل به‌سرکشی نکرد، به‌آسانی تا به‌بالا رسید و می‌گردید^{۱۶}. یکی از حاضران، به‌حکیم نادره دان، ز حکمتش پرسید. خیام بخندید و تعجب کنان سر خود بجنبانید و بگفت: روحی که حالی^{۱۷} تعلق به‌جسد این درازگوش گرفته، بیشتر متعلق به‌بدن مدرسی بوده که در این بقعه اقامت داشتی و به‌افاده معارف و فنون بر گماشتی. اما بذلات و اعمالِ سیئه که می‌گذاشتی (88b) روح آن عزیز بدین بدن بی‌تمیز خود را گرفتارِ دوزخ پنداشتی. من که این رباعی را بخواندم در حالتِ انکسار وی را سخنِ آشنایی شنوانیدم. دانش من بدانست و روان شد. و آن رباعی که می‌خواند این بود:

ای رفته و باز آمده و خم^{۱۸} گشته
ناخن همه جمع آمده و سم گشته
نامت ز میان نامها گم گشته
ریش از پس پشت آمده و دم گشته

گویند که پیشوای بزرگوارِ عالی، امام محمد بن محمد غزالی، از خدمتِ حکمت‌مآبی، استفاده علمِ حکمی فرمودی. اما حکیم مشار الیه تعلیم و تدریس را رخصت ننمودی. بعد از ابرام و الحاحی که می‌بودی، به‌حالتِ مخموری افاده‌ای به‌یک‌دو کلمه چراغِ تعهد بر فزودی. تا دوازده سال، بدین نهج و منوال، امام همام خجسته‌خصال، به‌مذاکره علوم مشغوف و میال گشتی، و کتابِ حکمة‌العین را در اثنای آن توغل نوشتی. باز به‌رخصتِ حکیم، به‌مشهد رضویه کرامت‌نعیم می‌رفتی. اما مقصود ایشان، از این تعلم و اذعان، بطلانِ برهینِ حکمای روشناسان بودی.

YN بر خواست: بر خاست¹⁵

YN می‌گرد: می‌گردید¹⁶

YN حا: حالی¹⁷

بل هم Yazma nüshada و خم şeklinde olan ibare, sonradan, meçhul bir okuyucu tarafından şeklinde tashih edilmeye çalışılmıştır.¹⁸

در چرخ به انواع سخنها گفتند
واین گوهر حکمت به ظریفی سفتند
معلوم نگشت حالشان آخر کار
اول زنجی زدند و آخر خفتند

(89a) دیگر این قضیه مشهور است که در بلخ پیش حکیم عیاش ظرفی پر از می تلخ بودی. ناگهان محتسب آن دیار رسیدی و به شکستن آن ظرف خوشگوار شکست خاطر حکیم روا دیدی. اتفاق به قدرت خدای یکتا پای محتسب به چاه پوشیده دهان رسیدی، جان خود به مالک سپردی و به درک اسفل غلطیدی. حضرت حکمت مآبی مسرت و شکران برداخته، ز سر کرامت خود نقاب انداخته، این رباعی را فرمودی:

از دیر برون آمده ناپاک تنی
وز دود جهنم به^{۱۹} تنش پیرهنی
بشکست صراحی که عمرش کم باد
آنگه چه می لطیف مردی و منی

در آخر حال، مولانا حکیم میال به بخارا ارتحال کردی. در مزار امام اسمعیل بخاری که جامع الصحیح بزرگواری بودی، به حکیم جذبه ای^{۲۰} رسیدی، دوازده شبانروز در کوه و صحرا دویدی، بغیر از این رباعی تکلم نفرمودی:

گر گوهر طاعتت نسفتم هرگز
ور^{۲۱} گرد گنه ز ره نرفتم هرگز
نومید نایم ز بارگاه کرمت
زیرا که یکی را دو نگفتم هرگز

بر این حالت یوم الخمیس از ایام دوازدهم محرّم الحرام سنه خمس و خمسین و خمسمایه از بلوکات استرآباد دهک نام به خجسته منزل و مقام به عمر پنجاه و دو سال از دنیا بر رفت رجمه الله تعالی و أسکنه فی الجنة الأعلى.

(89b) اما در رساله تیریزی نوشته که خود در سیزوار نسخه ای به خط نظامی عروضی دیده و بر ذیل آن نسخه عروض مکتوبی^{۲۲} نوشته، مبنی بر آن که در اثنی و عشرین و خمسمایه من به خدمت استاد نامداری رسیدم و رخصت کعبه معظمه از او طلبیدم. در اثنای سخنان فرمود که بعد از عود قیر مرا در موضعی می بینی که باد شمال بر آن جای بی مثال گل افشانی کند. بعد از سه سال که مرا حالت مراجعت دست داد، به خاطر خطور می کرد که هرگز از آن مظهر هنر سخنان گدازف و مکرر استماع نیفتاده بوده. چون

۱۹ ن: به: 19

۲۰ خذبه: جذبه: 20

۲۱ وز: ور: 21

۲۲ مکتوبی: مکتوبی: 22

به استرآباد رسیدم و استفسارِ احوالِ ایشان کردم، چنان معلوم شد که در این ولا به جوارِ ایزدِ تعالی پیوسته و به حج گذاردنِ کعبه صفا، به عمره ترک عمر و وفا، احرام توجه و لقا بر بسته. در نیشابور به زیارتِ آن مغفور عزیمت نموده شد. چنان ملاحظه رفت که در کنارِ باغی ایشان را دفن کرده بودند که درختانِ میوه دار، سر از باغهای چمنزار بیرون کرده، چندان شکوفه ها باد از نهال و شاخسار بر افشانده که قبرِ آن حضرت، در میان شکوفه زارِ جنت نا پیدا شده. معلوم شد که آن سخن به گدازف نبوده. بعد از رقت و استمدادِ همت به مسکنِ ایشان توجه شد، پیر زالی دیدم (90a) نشسته، به چشم گریان و جراحت های خون آغشته. چون مرا دید و آشنا یافت، از روی خاطر سازی به استخبارِ احوالِ من شتافت. بعد از وظایفِ تعزیت و خاطر جویی که به میانِ استادِ و شاگردِ مہد بود بسمتِ لطفِ جدید تشبید و تأکید یافت و چون تفتیشِ حالاتِ ماضیه انجام رسید، مرا گفت که بعد از وفاتِ حکیم نبروز، آن روز واقعه دلفروز دیدم که بسیار خوشحال، به کامرانی انجمنِ بهشتی مرقه البال. پرسیدم که با وجودِ کثرتِ ملامی و وفرتِ مناهی خوشحالی شما از چیست؟ مردی که بدین حالت مرده بود به چنین خرمی چون زیست؟ مع هذا لیلأ و نهارا دعای من بود که خداوند بر عمر رحمت کن، پس از مردن وی جایگاهش نشیمن جنت کن. اما فرزندِ ما از این سخن برنجید و بسیار مکدر گشت و به هم بر آمد و خشمگین شد و به قهر و غضب این رباعی بگفت:

ای سوخته سوخته سوخته سوختنی
وی آتشِ دوزخ ز تو افروختنی
تا کی گویی بر عمر رحمت کن
حق را تو کجا و رحمت آموختنی

(90b) چون بیدار شدم این رباعی خاطرِ من بود. امیدوارم که گوی مغفرتِ الهی، به صولجانِ همتِ نا متناهی در آن عالم بر بود.

اما ترجمه این حقیر نابود، بدین طریقه نشو و نما بود که در مرزبوم روم، با خطّه ای که به گلبولی موسوم شد، در آن ساحلِ لطیف زاده و طبع گورزای من در پایتختِ علیّه اعنی محمیّه قسطنطنیه به نورِ معرفت و زکا آماده در ریاضِ کسبِ فضایل و رسوم نشو و نما یافته بودن و بعد از تحصیلِ علوم، ز فنونِ اصول و فروع معلوم، به فرمانِ صاحبقرانِ قروم، و شهریارِ ممالکستانِ جلالترقوم، مظهرِ کریمه، اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ^{۲۳}، اعنی به سلطانِ سلیم خان بن سلطانِ سلیمان، تَوَرَّ اللَّهُ مَرَقْدَهُمَا بِأَنْوَارِ الْكِرَامَةِ وَالْغُفْرَانِ، از طریقه علما به سلیقه نظم و انشا تحویل می نمودن، یعنی که ز صریرِ کلکِ قوال، و تحریرِ نای خامه نحریرِ مثال، به اصولِ ترانه های روانِ هامال، در مقامِ پنجگانه بنانی خیال، از چارگانه عناصرِ نوادرِ مال، مقطعاتِ تراکیبِ حروفِ هجا و نقش و صوتِ مریعاتِ فصولِ انتما همی شنودن و به چنین ترنم و تکلمِ دلارا (91a) تسلیت و اعتنا خود را می ستودم:

[مضارع: مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن]

مَنّت خدای را که به دانش سخنورم
 سر دفترِ افاضل و سر خیلِ کشورم
 داننده رموزِ زوایا [ی] کاینات
 خواننده رسایلِ نعتِ پیمبرم
 گاه از شناسِ دل به قضا داده ام رضا
 گاه از قدر به قدرِ معانی مقدم
 ذاتم همایِ ذروه لاهوت بود و من
 همواره در نشیمنِ حوادثِ کبوترم
 طاووسِ باغِ خلدِ برین و خروسِ عرش
 آسوده اند در کنفِ ظلّ شهبزم
 شکرِ خدا که عالمِ کبری منم هنوز
 مصنوعِ ذاتِ پاکِ خداوندِ اکبرم
 هر ذره را چو مهرِ جهانتاب آینه
 هر قطره را چو قلزمِ زخارِ مطهرم
 صرافِ دهرِ قدرِ مرا کمترین شناخت
 من در دکانِ عشقِ گرانمایه جوهرم
 مثنی ز خاکِ تیره به فیضم بود چو زر
 حاسدِ گمانِ برد که کس کیمیاگرم
 سیّاحِ مُلکِ عالم و سبّاحِ بحرِ غم
 ابدالِ چارِ ضرب و سبکِ پا قلندرم
 در قصرِ عزّ و قدرِ قصورم کسی نیافت
 هست این قدر که آبِ رخِ ملکِ قیصرم
 گه در عدن چو درِ بهارم گهی به هند
 گه در یمن به یمنِ معارفِ مطهرم
 میزانِ عدل و قدرِ مرا می برد به نقص
 من در تمامِ فضل و کمال از که کمترم
 وردم که وردِ گلشنِ بادِ علی شده
 عالی منم به یادِ علی همچو قنبرم
 گردونِ مرا به خاکِ چرا پایمال کرد
 من خود حصیرِ بافِ نیمِ مردِ زرگرم

در چشمِ خصمِ کورِ حقیرم اگر چو مور
 در پیشه زارِ فقر و قناعتِ غضنفرم
 جسمم به زادِ معرفت و فهمِ فربه است
 من گرچه با ریاضتِ پیرانه لاغرم
 قطبم نگویم از سرِ شرمندگی و لی
 در چرخِ عالمِ خرد اما که محورم
 یا در سپهرِ فضل و هنر باختر منم
 یا آفتابِ کوکبه را عینِ خاورم
 جانِ قالب است ذاتِ بزرگم روان او
 این بو العجب که بیکرِ روحِ مصورم
 گویا که من خراجِ ستانم ز ملکِ جم
 همواره تاجِ بخشِ سلاطینِ مهترم
 بخشنده عوایدِ ملکِ کیانیان
 زیننده مساندِ اولادِ سناجرم
 در لطفِ طبع ما صدقِ عینِ آبِ صاف
 در رزمِ قهر همروش بادِ صرصرم
 توغی که رفته روپِ طریقت ندیده ام
 در راهِ خسروی من از آن توغِ بگذرم
 ز آنان نیم که سینه بکوبم به حرصِ جاه
 من سالخورده پیرِ دلیرِ دلاورم
 از خاکِ تیره آبِ حیات آورم به دست
 گویا که همچو خضر به کوثرِ مخمرم
 سوگند بی ریا به خدایی که از ازل
 در کیشِ عشق تا به ابد مردِ صفرم
 گاهی به سوز و ساز چو رومی سماعگر
 گاهی به رقص و شوق به گردون برابرم
 گه در کفم پیالهء صهبا و نقلِ می
 گاهی به دورِ سبجه صفا بخشِ منبرم
 تن در لباسِ دولت و دل با پلاسِ فقر
 آیینهء^{۲۴} جمال و جلالِ توانگرم

(91b)

شاگر از آن ستاره تابنده یم که زد
با کرّ و فرّ کوکبه چون مهر انورم
بختم رکابدار و سپهرم جنبیه کش
بی تخت و تاج خسرو گردون تکاورم

بعد از آن ز کثرت التفات شاه ذی‌شان، و وفرت انعامات سلطان (92a) سامی‌مکان، گوی
کوی مرام، به‌چوگان کلک ستوده‌خرام می‌ربودم، و به‌حصول کام و وصول بهره نام، چنان
امتیاز یافتم که تفصیل آن مکارم و انعام، با جراید عواید ایام نوشتن نتوان، و فهرست اجمال
آن همم و اکرام، به‌دفاتر مآثر شهرور و اعوام گنجایش نشاید به‌تحریر و بیان. نظم لُمُنْشِئَه:

[رمل: فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن]

هیچ دانی به جهان کیست شه عالی شان
شه مراد بن سلیم بن سلیمان است آن
لطفش افزون ز قیاس و کرمش بیشابیش
التفاتش به اهالی شده بیرون ز گمان

الی‌الآن، به‌همت آن تاجدار سپهر آستان، مؤلفات این بنده ناتوان، به سی پاره
مجلدات جواهر فشان متقارب بوده. با آنکه به‌رساله‌های گوناگون، در حساب و شمار روز
افزون، از پنجاه مجلد بر فزوده. حاله‌التحریر که تاریخ هجری به‌سنه ثلاث و الف رسیده،
سنین سنّ این حوزین در حدود پنجاه و سیوم دمیده. بدین منوال به هر سال، تألیفی بی‌مثال، به
مشیت و اهلب‌الآمال، ز سرحدّ کمون به‌ظهور علوم و فنون پیوسته. گویا در ایام کودکی هم،
بجای بازیچه و ندم، با تازیانه نوک قلم و بیرقهای اوراق رخشنده علم، به‌رخش چوبک خم
نشسته. یعنی کمیت فضیلت ما، به‌کمیت آثار عظمی، در میادین نظم و انشا (92b) می‌جسته
و زمام ذمت حسن آدا و زین هنر زین خرد و ذکا، بر پشت و دوش^{۲۵} بسته. بعد ما، به‌آویزه
های رکاب املا، پایه سخن پیرایه خود را، تا به‌فرق فرقدان والا انداخته، گویا دو^{۲۶} انبان
بوده که به‌جواهر نظم بنان و لالی معرفت و بیان مملو ساخته. از این سبب، آن پادشاه معالی
نسب، التفات مروّت‌نشان، بدین ثناکار هنر داستان، سررشته لطف باخته و سدّ رمق این بی
نوا از رجوع یا جوج جوع احتیاط کرده، در مثابه سدّ اسکندری پیرداخته. الحق علم عالم
آرای شهریار، ضعیف ضعیف قوت این ثناکار بی‌مقدار، کما یُنْبَغِی نشناخت، و در نگارخانه
رعیت و اعتبار، نقوش گوناگون گزیده‌آثار نمی‌باخت. مع ذلك دانشوران روزگار، اوراق
رسم و طرح سلاطین نامدار که در شان شعرای بلغای دار و دیار کرده بودند، بالضروره به
طاقچه‌های ترک و نسیان بر انداختند، بلکه مانی‌وار، به‌آن نقش و نگار، از جراید فواید بی
شمار، چندان از تنگ وسعت شعار و از رنگ پر نیرنگ ابکار ابکار پیرداختند. چرا که از

۲۵ ین دش: دوش 25

۲۶ ین دو: دو 26

شعرای روم، معاصر این حقیر مغموم که مؤلف چار کتاب (93a) مولانا یحیی رومی و مصنف سه پارهء مستطاب، املح الشعرا مولانا رحمی و افصح الیلغا مولانا نوعی شدند. بعد ما اشعر و اشهر این مرز و بوم، خصوصاً از قضاة عساکر ظفر موسوم، مولانا باقی فانی رسوم که فضایل آن بزرگوار معلوم، بهنسخهء دیوان قصاید و اشعار وی مفهوم، و در نزد ظرفا [ی] این دیار به شیوهء سخنوری و پاکیزه گویی مرسوم بوده، بارها از آنان به هر یک که تتبع و آزمایش واقع شده، امتیاز کلام عالی، بهنوا در نظم جواهر و لالی، کالشمس فی رابعة النهار، با درخش درفش طبیعت و آثار، هر آینه به دیدار تابدار گشته. لا سیما اعالی موالی ملک روم، و اکابر اهالی معلوم العلوم، در مدایح معارف این مهموم، امضاها ی نباهت رسوم بنوشتند که الی هذا الآن، از قدمای نادره دان، در حق یکی از مؤلفان رو شناسان، آنچنان وصف و تعریف و بیان نبوده، و از اکابر فضلالی اهل عرفان، در مدایح کسی اینگونه اتفاق متکاتر البرهان نشنوده. اما باعث یکدلی بزرگان، این طریقت حقیقت نشان بوده که غیر از امتیازشان در میان هنروران رومیان به فنون نظم و نثر جواهر فشان، ز استادان بلغای عجم و پاکیزه گویان فصحای پسندیده رقم (93b) یکی سبحان شعرای فرس حسان حکمای نکته پرس مولانا فردوسی طوسی است که به طرز مثنوی استاد موجد سحر ساز، و به تصاریف رنگین معنوی مخترع نکته پرداز باهر الاعجاز بودی و در عدم قبول تربیت فرو مایگان، به شاهنامهء بلاغت بیان، با چنین ابیات ثلاث مسدس الارکان، کرامت ید بیضا نمودی، نظم:

[مقارَب: فعولن فعولن فعولن]

درختی که تلخ است وی را سرشت
 گرش در نشانی به باغ بهشت
 و از جوی خلدش به هنگام آب
 به بیخ انگبین ریزی و شیر ناب
 سر انجام گوهر که کار آورد
 همان میوه تلخ بار آورد

غَبَّ ذلک مولانا هاتقی عبدالله به چار ابیات فصاحت گواه از سمت تتبع بهرهء تعرف و تمتع بر فزودی و گوی قصب السبق بدین گونه ادا، از کف کفایت اکفا بر بودی. هاتقی عبد الله:

اگر بیضه زاع ظلمت سرشت
 نهی زیر طاوس باغ بهشت
 به هنگام آن بیضه پروردنش
 ز انجیر جنت دهی ارزشش
 دهی آبش از چشمهء سلسبیل
 در آن بیضه گر دمدم جبرئیل

شود عاقبت بچه زاغ زاغ
برد رنج بیهوده طاووس باغ

حالا که این دو استاد ز اختلاف مواد اغماض و اعراض کردند، یعنی دو چیز که از یک جنس شدی یکی به قبول تربیت نمایان (94a) و آن دیگر زید اصلی خود قابل فیض نهان نگشتی، تفریق دقیق به فکر باریک انیق نا کرده می‌گردند. ما در آن طریق، به سر منزل تحقیق رسیدیم، به جواب کلام ایشان، اینچنین سه بیت بلاغت بیان، از کلک عبیر افشان بگزیدیم، نظم لَمَوْفَه:

[متقارب: فعولن فعولن فعولن فعول]

اگر قطره بحر شور آبگین
بود همچو نیسان گهر دان نشین
به در کردنش بحر برج شرف
رود سالها تا به قعر صدف
چو لولوی نیسان بر آید به نور
همان قطره بحر شور است شور

دگر مولانا افضل‌الدین خاقانی است، که به متانت نظم و ممارست سخنوری بی‌ثانی است، بارها به قصاید آن بزرگوار صاحب‌ادا، نظایر بدایع‌مآثر بی‌همتا بگفتم و در قصیده‌ای که به خوشه در خوشاب مسماست، به مثاقب ثواقب افکار، بسا در شاهوار می‌سفتم که خازن نقد الهام، و ناقد خردنام، در نزد خواجگان کلام، هر یکی را هزار پسند و تحسین تام فرموده و از آن جواهر نوادر عالم‌بها، مُجْتَنِبًا عَنِ الْإِطْنَابِ فِي الْإِمْلَاءِ، به این قطعه بلیغ‌ه بی‌مثل و بی‌همتا، هر آینه اکتفا نموده. تَطْمَهُ الْبَاهِرُ كَالْجَوَاهِرِ:

[مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعولن]

خرد خریطه‌کش خامه بنان من است
سخن جنیبه بر خاطر و بیان من است

به کردگار که دور زمان پدید آورد (94b)
که دور دور من است و زمان زمان من است

منم که یوسف عهدم به قحط سال سخن
که میزبان گرسنه دلان زبان من است

به شرق و غرب رود نامه ضمیرم از آنک ۲۷
کبوتر فلکی بیک رایگان من است

ز ژاژخایی هر ابلهی نترسم از آنک^{۲۸}
 که معجز سخن امروز در بیان من است
 منم به وحی معانی پیمبر شعرا
 هنوز در عدم است آنکه همقران من است
 تویی که صاحب قدح منی اگر روزی
 به غبن کشته شوی آن شرف از آن من است^{۲۹}

و این سلکی است بر لولوی نادر، مملو به مآثر جواهر الزواهر لمؤلف ناظم الجواهر:

[مجنتت: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن]

منم که نقد خرد طبع خورده دان من است
 منم که فیض ابد ناقد بیان من است
 منم به دور قمر بدر آسمان هنر
 به کر و فر و ظفر بخت مهر بان من است
 رقمگران یلان پیروان کران به کران
 ز گرز محبره سر جمله سرگران من است
 فلک به کوبه تابع ملک به دبدبه رام
 ز سر بلندی همت زمان زمان من است
 به تیر خامه ز قوس بنان نشانه زدم
 کمان کمان من است و نشان نشان من است
 نیافت نامهء نظم کبوتر فلکی
 از آنکه روح قدس پیک رایگان من است
 ز ژاژخایی افلاسیان نیندیشم
 توانگرم که گرم گنج شایگان من است
 چنین نوشت عدورا امیر خاقانی
 هنوز در عدم است آنکه همقران من است
 منم همای دو عالم به حق نور قدیم
 ندیده عین عدم آنکه توأمان من است
 به زور حکم سخن مرد رومی عالی
 ز شرق تا به عراق عرب زمان من است

۲۸ از آنکه: از آنک 28

۲۹ Krş. Hâkânî, *Dîvân* (nşr. Mîr Celâlüddîn-i Kezzâzî), Tahran 1375 hş., II, 795-796.

(95a) بعد هذا امرای بلغا مولانا کاتبی و خواجه سلمان ساوجی و مولانا ظهیر فاریابی که هر یک در قصیده‌گویی بی نظیر، و به‌میان استاد سلف مسلم صغیر و کبیر بودند، حقاً که در شیوه سخنوری، به‌سلیقه هنروری معجز عیسوی نمودند. این حقیر جاری‌زبان، به‌مشکلات ایشان، تتبع تمتع‌نشان کردم، با آنکه زبان دری لسان اصلی من نبود، و در آن طریقه سخن‌پروری، الی هذا الآن از شعرای رومیان کسی رهروی نمودی. حتی کسانی که به‌آزمایش طبیعت‌نمایش فارسی، به‌میدان لعبت و فراست و فارسی، گوی بهره و مقصود به چوگان خامه چون عمود بر بودی، در پایان آن کار سلیقه خود را به‌مهارت و طلاقت زبان نستودی. القصه این حقیر، جز از تتبع نکات ضمیر، احیاناً به مولانا محتشم کاشی که معاصر ما بودی، به‌جواهر زواهر نظم کلام، همچو مهر چارم عالی مقام، انوار معارف لال انتظام بیفزودیم. گویا که من و آن، مانند مهر و ماه رخشان، دو شاعر ناظم الجواهر بلاغت‌فشان بودیم که تیغ زبان ما، فسحت ملک روم را، به‌فصاحت نظم و انشا، و به‌سنان لسان کلک معجز‌نما بر هم زد و بینداخت، وی هم (95b) تمامت آن مرز و بوم را، به‌الویه اوراق اشعار دلارا، سراپا مسخر می‌ساخت. بنا بر آنکه این مرسوم منظوم را به‌حضور مومی الیه بفرستادم، و به‌صولجان پراعءه براعت‌نشان گوی لولوی مضمون را ز کوی گفت و گوی بلاغت‌مشحون بستادم. یعنی پیش از فتوحات شروان، و محاربات رومیان و سرخ‌سران، که طریق آمدش تجار و مسافران، بری از گزند و مضرت رهنان بودی، آن نامه دلستان را به‌دست سیاحی چرب‌زبان بدادم. پس از نیم سال، به‌نوید برید ندمال، عقده‌های حقیقت وصول و ایصال، به‌تحقیق انیق بگشادم. اما از بستن طرق مصافات سالها کاروان آن مرز و بوم، به‌سر منزل ملک روم طریقی نگزید. از آن منظومه مولانا محتشم به دست من تماماً نرسید، جز این رباعی که آن یگانه‌ء ذو الجود، در آن مکتوب معهود درج کرده بود، و این دُرچ گهر را صیماخ متشوق نابود، از مولانا شرف الدین شروانی شنود، در تاریخی که موکب نصرت‌ورود، در حوالی شهر آرش نزول فرمود، و پانزده روز اقامت نمود، این است:

ای آنکه ز هستی ز موالی عالی
 شد گوهر نظمیت ز لالی عالی
 گفتم که بود دُر تو عالی با چرخ
 گفتا خردم درگه عالی عالی (96a)

اما نامه نامی ما که به‌جناب آن خسرو ۳۰ مُلک ادا نوشته بود این است که دهان دوات به‌لسان خامه شیرین‌کلمات تحسین بلیغ فرمود. نظم:

[سریع: مفتعلن مفتعلن فاعلن]

دُر دعا در پی نظم مبین
 باد بر آن شاعر سحر آفرین

آنکه بسا خامه کند سر فرو
 بر روش حشمت دیوان او
 محتشمی با حشمت معنوی
 محترمی در حرمت معنوی
 شوق تو از شرق چنین بر فزود
 شعر تو شعرای یمانی نمود
 من که هنرمند زمان آمدم
 نامور هر دو زبان آمدم
 گاه شدم فارس یکران فرس
 رخس من و فسحت میدان فرس
 گاه رساندم به اداهای تُرک
 مرتبه نظم به جای سِئُرک
 نور فشاندم چو مه چارده
 در دو زبان بر اثر چارده
 رشته نظم چو فلک بر کشید
 رتبه نثرم به ثریا رسید
 باز نگویم که هلالی منم
 چون بشناسند که عالی منم
 آنکه ثناکار شه عالم است
 گر به فلک سر برساند کم است
 یافتم از دولت سلطان مراد
 بهره بسیاری و هزاران مراد
 شعر من از لطف وی انگیزته
 شیر بود با شکر آمیزته
 كَلَمْنِي كَمَنْزِي بِالْكَعَالِ
 فَاقْ كَلَامِي بِطِرَارِ الْخِيَالِ
 شعر و قصاید که بپنداشتم
 از اثر موهبتش داشتم
 ز آن دو گلستان بفرستم ترا
 چیده و نادیده بسی غنچه‌ها
 غنچه که نشکفت ز باد صبا
 بشکفت اما به نسیم ادا

(96b)

چون ورقش باز کنی گل شود
هم ز سر آغاز تو بلبل شود
آمده هر سطر دو سنبل مثال
طرّه مرغولهء بکر خیال
لیک غرض عرض خلوص است بس
در جگرم داغ هوا و هوس
یعنی هوای سخنت آرزوست
غنچهء باغ دهننت آرزوست
آید اگر نامه ز نو گفته پُر
بی‌نمش آراسته چون دُرِ دُر
قاصدِ نظم تو از آن مرز و بوم
گر برسد تا به اقالیم روم
در دو سرا محترمی می‌کنی
محتشمی محتشمی می‌کنی
هر چه بر آید ز سواد سواد
مشک فشاند بهره اتحاد
گر ورقت بدرقه باشد به‌ما
باز رسانیم ز پیکِ دعا
نظم تو بادا به جهان مستدام
غیر ندانیم دعا و السلام

خلاصهء کلام، کسی که به‌خواجه حافظ شیرازی تتبّع اشعارِ جواهر نظام، و به کاتبی و ظهیر الدین فاریابی تمتّع نظم درر لال انتظام نماید، لاسیما به‌مقطعات ابن یمین آزمایش‌گزین، و به فضلائی معاصر و پیشین، نظایر بلاغت‌مآثر فصاحت‌قرین بیاراید، (97a) اگر در مقابل رباعیات خیام، به‌نظم گفتار حکمت‌ختم، جوابهای صواب‌ایهام ببیزاید، و به هر چار فصل ایام، به ربیع المنظوم بهار انجام، اینچنین چار فصل بدایع فرجام بسازد، شاید.

این فصلی است اول، به رباعیات توحید باری مزیل، و به تقابل و نظایر گفته‌های خیامی مکمل:

ای از حرم ذات تو عقل آگه نی
از معصیت و طاعت ما مستغنی
مستم ز گناه و از رجا هشیارم
امید به رحمت تو دارم یعنی

عالی:

ای جرم من از رحمت تو اوسع نی
بی مغفرتت لفظ گنه بی معنی
صد غایله دارم همه مالا یعنی
با آنکه به لطف تو امیدم یعنی

خیام:

گر گوهر طاعتت نسفتم هرگز
ور ۳۱ گرد گنه ز ره نرفتم هرگز
نومید نئیم ز بارگاه کرمت
زیرا که یکی را دو نگفتم هرگز

عالی:

از روضهء مریم نش کفتم هرگز
وز ۳۲ غنچهء عیسی نش نفتم هرگز
مأیوس نئیم من ز نوالت زیرا
یک بار یکی را دو نگفتم هرگز

(97b) خیام:

از خالق کردگار وز ۳۳ رب رحیم
نومید نئیم به جرم و عصیان عظیم
گر مست و خراب مرده باشم امروز
فردا بخشد بر استخوانهای رمیم

عالی:

ای کارد بر استخوان رساننده ز بیم
پیوسته نوال تو به هر عظم رمیم
صد شکر خطای باشد از راه صواب
ماییم گنهکار و تو ستار کریم

خیام:

با تو به خرابیات اگر گویم راز
به ز آنکه به محراب کنم بی تو نماز
ای اول و آخر همه خلقان تو
تو خواه مرا بسوز و خواهی بنواز

۳۱ ۷N وز: ور

۳۲ ۷N وز: ور

۳۳ ۷N و وز: وز

عالی:

بی دوست به مسجد چه گذارم ز نماز
آن به که به میخانه از او گویم راز
مصنوع توام قدر من قدرت تست
خواهی تو مرا بسوز و خواهی بنواز

خیام:

یار بگشای بر من از رزق دری
بی منت مخلوق رسان ماحضری
از باده چنان مست نگه دار مرا
کز بی خبری نباشدم درد سری

عالی:

تا چند^{۳۴} خدایا ز بیم درد سری
از لعل نگارم برسان ماحضری
از باده چنان مست نگه دار مرا
کز بی خبری نباشدم درد سری

(98a) خیام:

با رحمت تو من از گنه نندیشم^{۳۵}
با توشهء تو ز رنج ره نندیشم^{۳۶}
گر لطف توام سفیدروی انگارد
حقا که زمانه ای سیه نندیشم^{۳۷}

عالی:

گر بدرقه یار است ز ره نندیشم^{۳۸}
با کنه طریقت ز گنه نندیشم
گر روی سپیدم شود از کرده خجل
با سرخ رخ از نامه سیه نندیشم

YN تا چندا : تا چند 34

YN نیندیشم : نندیشم 35

YN ره رنج نیندیشم : رنج ره نندیشم 36

YN نیندیشم : نندیشم 37

YN نیندیشم : نندیشم 38

خیّام:

نا کرده گناه در جهان کیست بگو
و آن کس که گنه نکرد چون زیست بگو
من بد کنم و تو بد مکافات کنی
پس فرق میان من [و] تو چیست بگو

عالی:

من ببخودم آن کرده گنه کیست بگو
بی خویش چو من کس به چسان زیست بگو
بد کردن ما را تو که نیکی نکنی
فرق من و یکتایی تو چیست بگو

خیّام:

بر سینهء غم‌پذیر من رحمت کن
بر جان و دل اسیر من رحمت کن
بر پای خرابات رو من بخشای
بر ^{۳۹} دست پیاله‌گیر من رحمت کن

عالی:

یا رب به سر اسیر من رحمت کن
بر خلقت ناگزیر من رحمت کن
از پای به میخانه بر افتم من اگر
بر دست قدح‌پذیر من رحمت کن

(98b) خیّام:

آنم که پدید گشتم از رحمت تو
صد ساله به نیاز گشتم از نعمت تو
صد سال به امتحان گنه خواهم کرد
تا جرم من است بیش یا رحمت تو

عالی:

آنم که خرد یافتم از حکمت تو
شرمنده و ناگوارم از نعمت تو
بشناخت ز میزان تو طبع موزون
بیش است ز مقدار گنه رحمت تو

خیام:

هر روز پگاه در خرابات شوم
همراه قلندران به طامات شوم
چون عالم سر هر مناجات تویی^{۴۰}
توفیقم ده تا به مناجات شوم

عالی:

تا چند پی شیوه طامات شوم
با شیون تسبیح عبادات شوم
گر بامی و نی تا به خرابات شوم
آتش به کف آرم به مناجات شوم

خیام:

جانها همه آب گشت و دلها همه خون
یا چیست حقیقت از پس پرده برون
ای با علمت خرد و گردون همه دون
از تو دو جهان پر و تو از هر دو برون

عالی:

ماییم ز یک جیب دو سر کرده برون
یک چهره نماییم بسی دیده نمون
اشکال نمایان ز شماریده فزون
بحریم به بیرون رشحاتیم درون

(99a) خیام:

جامی است که عقل آفرین می زندش
صد بوسه ز مهر بر جبین^{۴۱} می زندش
وین کوزه گر دهر چنین جام لطیف
می سازد و باز بر زمین می زندش

عالی:

نقدی که فلک مهر نگین می زندش
گنجی است که سکه به جبین می زندش
چون طفل پشیمان شده از کرده خود
هر چیز که سازد به زمین می زندش

۴۰ ۷N شوم: تویی

۴۱ ۷N زمین: جبین

خیام:

از جرم حَضِیضِ خَاکِ تا اوجِ زحل
 کردم همه مشکلاتِ عالم را حل
 بیرون جستم ز بندِ هر مکر و حیل
 هر بند گشاده شد مگر بندِ اجل

عالی:

دانم که تویی خالقِ جانِ عزّ و جل
 ز آنرو ز اجل نیست مرا هیچ و جل
 هر عقده ز گردابِ وَحَلِ کردم حل
 باز از تن من باز نشد بندِ اجل

خیام:

ما و تو به هم نمونه‌پرگاریم
 سرگرچه دو کرده‌ایم یک تن داریم
 چون نقطه نهاده‌ایم در دایره پا
 تا آخر کار سر به هم باز آریم

عالی:

ما عاشق و معشوق دو تن پُر کاریم
 گیتی به مثل مرکز و ما پرگاریم
 مقراض صفت تیز دو دندان طمع
 برنده‌ء اوراقِ حیات (انگاریم؟) ۴۲

(99b) خیام:

نقشی است که بر وجودِ ما ریخته‌ای
 صد بوالعجبی ز ما بر انگیخته‌ای
 من ز آن به از این نمی‌توانم بودن
 کز پوته ۴۳ مرا چنین فرو ریخته‌ای

عالی:

بر تخته‌ء ما ریگ فرو ریخته‌ای
 رملی است به صد شکل بر انگیخته‌ای
 گر سعد و اگر نحس تو دانی رمزش
 با حکم قضا و قدر آمیخته‌ای

YN ان گاریم : انگاریم 42

YN گر تو نه : کز پوته 43

خیام:

ای چرخ فلک خرابی از کینهء تست
 بیدادگری عادتِ دیرینهء تست
 ای خاک اگر سینهء تو بشکافند
 بس گوهرِ قیمتی که در سینهء تست

عالی:

ای دل دُرِ بحرِ عشق در سینهء تست
 نقدِ دو جهان بهزیرِ پشمینهء تست
 بینم که جمالِ کاینات از مه و خور
 تابنده و رخسارنده ز آیینیهء تست

و له:

هر علم و هنر که هست در سینهء تست
 عالم همه دزدیده گنجینهء تست
 ای عقل چه نشئهء نوکرِ ساغرِ فیض
 سرمستیم از جرعهء دیرینهء تست

خیام:

ای دل چو نصیبِ تو همه خون شدن است^{۴۴}
 و احوالِ تو هر لحظه دگرگون شدن است
 ای جان تو در این تنم چه کار آمده ای
 چون عاقبتِ کارِ تو بیرون شدن است

(100a) عالی:

ای دیده نصیبیت که همه خون شدن است
 وی دل به تو احوال دگرگون شدن است
 ای جان تو مکن علاقه بر محبسِ تن
 کآخرِ غرض از حبسِ تو بیرون شدن است

خیام:

عاقل به چه امید در این شومسرا
 بر دولتِ او نهد دل، از بهرِ خدا
 هرگاه که خواهد که نشیند از پا
 گیرد اجلس دست که بالا بنما

عالی:

صوفی که به مسواک شد انگشت نما
زین بارِ گران خرقه و زین چوب عصا
با شَرّت و تزویر کَنندش تزویر
وز تاجِ گره‌گیر زَنندش تمغا

خیّام:

گفتم^{۴۵} که دلم ز علم محروم نشد
کم بود ز اسرار که مفهوم نشد
اکنون که همی‌بنگرم از روی خرد
عمرم بگذشت و هیچ معلوم نشد

سید شریفِ جرجانی:

هرگز دلِ من ز علم محروم نشد
کم ماند ز اسرار که مفهوم نشد
هفتاد و دو سال علم حاصل کردم
آخر معلوم شد که معلوم^{۴۶} نشد

عالی:

فهمی که به او ذاتِ تو مفهوم نشد
علمی که در او کنه تو معلوم نشد
از هر دو چو^{۴۷} حرمان تو پیداست چرا
گویم که دلم ز علم محروم نشد

(100b) و این فصلی است دوم به ابیاتِ عاشقانه مسلّم و رباعیاتِ شوق‌آمیز و طرب

انگیز به او ملحق و منضم شده: خیّام:

چند از پیِ حرص و از تنِ فرسوده
ای دوست دوی گردِ جهان بیهوده
رفتند^{۴۸} و رویم و هر که آید برود
یکدم به مرادِ خویش تنِ نا بوده

۴۵ YN گفتی: گفتیم

۴۶ YN که هیچ معلوم: که معلوم

۴۷ YN چون: چو

۴۸ YN رفتیم: رفتند

عالی:

گنجی است مرا تودهء خاکی بوده
شد پای طلب در ره حسنش سوده
از دیده ایاغی است به خون آلوده
من در تک و اسوده به خلد آسوده

خیام:

چندین غم مال و حسرت دنیا چیست
هرگز دیدی کسی که جاوید بزیست
این یک دو نفس که در تنت عاریت است
با عاریتی عاریتی باید زیست

عالی:

آدم که چهل سال به دنیا بگریست
یا از پسرانش فخر یک خنده چیست
دانی که به جان جامهء تن عاریت است
با عاریتی به عار باید زیست^{۴۹}

خیام:

اجرام که ساکنان این ایوانند
اسباب تـردد خردمندانند
هان تا سررشتهء خرد گم نکنی
کآنان که بُریدند چه سرگردانند

(101a) عالی:

آنان که مرا پیرو سرگردانند
محتاج و فقیران و تهی همیانند
در عقل معاش دو جهان حیرانند
با آنکه عطاهاى تو ایشان دانند

خیام:

ای بیخبر این^{۵۰} شکل مجسم هیچ است
وین طارم نه سپهر از خم هیچ است
خوش باش که در دایرهء کون و فساد
وابستهء یک دمیم و آن دم هیچ است

⁴⁹ Bu rubaînin sağ tarafında meçhul biri tarafından yazılan not: "Hey mukallid-i yâve-gû gidi, böyle söz söylemeden, b.. yemek yeğdir."

⁵⁰ ازین : این

عالی:

وین فرشِ مؤسّسِ مطلسم هیچ است
این طاقِ مُقرنّسِ مرخّم هیچ است
گنجینه همان روحِ مصوّر باشد
ورنه همه این شکلِ مجسّم هیچ است

خیّام:

خیّام ز بهرِ گنه این ماتم چیست
وز خوردنِ غم فایده بیش و کم چیست
آنرا که گنه نکرد غفران نبود
غفران ز برای گنه آمد غم چیست

عالی:

عالم که بود یک دم از آن هم غم چیست
آمدش خود را از قضا و رهم چیست
از بیش و کم دهر گذارت کم نیست
یا از تو ز بهرِ گنه این ماتم چیست

خیّام:

خیّام که خیمه‌های حکمت می‌دوخت
در پوتهء غم فتاد ناگاه بسوخت
مقراضِ اجلِ طنابِ عمرش بپرید
دلّالِ املِ بهر ایگانش بفروخت

(101b) عالی:

خیّام که بس خیمه ز نه چرخ بدوخت
آنها همه با نسیه به عالی بفروخت
بشکست ستون جمله طنابش بگسست
آخر ز چه شد خیمه گر و خیمه بسوخت

خیّام:

هشیار که روزگار شورانگیز است
ایمن منشین که تیغ دوران تیز است
در کامِ تو گر زمانه لوزینه نهد
زینهار فرو مبر که زهر آمیز است

عالی:

هش دار که عالم همه شور انگیز است
دندان طمع بر تو ز دنیا تیز است
هر لقمه که می رسد ز خوان کرمش
در لذت قندی است که زهر آمیز است

خیام:

چون نیست مقام ما در این دیر مقیم
پس بی می و معشوق خطایی است عظیم
تا کی ز قدیم و محدث ای مرد سلیم
چون من رفتم جهان^{۵۱} چه محدث چه قدیم

عالی:

تا چند مرا مغلظه با قول حکیم
تا چند کنم بحث ز محدث به قدیم
انکار در این کار خطایی است عظیم
کس نیست در این خانه پس از بنده مقیم

خیام:

از دفترِ عمر بر گرفتم^{۵۲} فالی
ناگاه ز سوز سینه صاحب حالی
می گفت خوشا کسی که اندر [بر] او
یاری است چو ماهی و شبی چون سالی

(102a) [عالی]:

از دفترِ عمر چو پریشان حالی
با قرعهء دولت بگرفتم فالی
وصلی که به معشوق گزیدم بهدمی
روزی است چو عمر و شب آن چون سالی

[خیام]:

غم چند خوری به کار نا آمده^{۵۳} پیش
رنج است نصیب مردم دور اندیش
خوش باش جهان تنگ مکن بر دل خویش
کز غم خوردن قضا نگردهد کم و بیش

YN ز جهان : جهان 51

YN عمرم گرفتم : عمر بر گرفتم 52

YN نامده : نا آمده 53

[عالی]:

ما غمزدگانیم و فلک جور اندیش
وز طالع بد سرزنش بیشابیش
داریم جفاخو صنم کافر کیش
صد زخم به هر غمزه زند بر دل خویش

[خیام]:

عشقی که مجازی بود آبش نبود
چون آتش نیم‌مرده تابش نبود
عشقی باید که سال و ماه و شب و روز
آرام و قرار و خورد و خوابش نبود

[عالی]:

عشقی که مجازی است صوابش نبود
گویند که شد قنطره آبش نبود
با عشق حقیقی تو بورز ای عطشان
آب حیوان به ز سرابش نبود

عَائِنْتُ حَمَامَةً تُحَاكِي حَالِي
تَبْكِي وَ تَنْوُحُ فَوْقَ غُصْنِ عَالِي
او ناله همی‌کرد و منش می‌گفتم
می‌نال در این پرده که خوش می‌نالی

(102b) عالی:

أَنْسُتُ عَنَّا دِلًّا كَسِيرَ الْبَالِي
يُبْكِيَنَّ عَلَى الْغُصُونِ سُوءَ الْحَالِي
گفتم به یکی نزار همچون نالی
من سوختم از درد تو خوش می‌نالی

لنظام الدین المرقوم:

عَابُوهُ فَقَالُوا نَسِيخَتْ آيَاتُهُ
وَ الْخَطُّ أَتَى وَ مَا دَنَى مِيقَاتُهُ
مَا اخْتَطَبَتْ وَ لَا كَادَ فَحَاشَاهُ (...؟)
مِنْ عَاهَةِ وَجْدِي صَدَأَتْ مِرَاتُهُ

لِعالی:

فِي الْخَدِّ جُودٌ نُسِجَتْ رَايَاتُهُ
أَوْ سُورَةٌ نُبُورٌ نُسِجَتْ آيَاتُهُ
وَ الْكُعْبَةُ مِنْ مَلَأَمَةٍ أَنْصَدَعَتْ
حَتَّى صَدَّاتٍ وَ انْكَسَرَتْ مِرَائِهِ

وَ مِنَ الْمُخْتَرَعَاتِ فِي هَذَا الْقَصْلِ:

آتشگاهِ هجرى است مكدّر دوزخ
وصلت چو بهشتى است مبرّا ز وَسَخ
عاشق كه بماند زين دو مهجور و غمّين
آن است گرفتار بهدام بـرزخ

عالی:

يار از برودت شده چون پارهء يخ
مينوى دلش صاف ز هر چرك و وَسَخ
آشفته و تندخو بر آمد ناگه
گفتم كه مرا نگر بگفتا بخ بخ^{۵۴}

وله:

رنجیده مشوز خار خار ای گلِ جود
گر غنچهء تر بوده ز باغت نابود
ای غصّه چو غمهاست بهنا آمده کار
در گریه و خینازپی رفته چه سود

(103a) و له:

صد شکر در دولتِ خود دیدم باز
وز شاخ امید میوه ها چیدم باز
المنّة لله که رسیدم به مراد
از هارِ طرب ز روضه بگزیدم باز

وله:

من در الم و گریه تو رنجیده نه ای
از دیدهء خون گشته جفا دیده نه ای
فریاد بسی کنم نرحمی هرگز
گویا به کرم مایل و ورزیده نه ای

⁵⁴ Bu rubaînin sağ tarafında meçhul biri tarafından yazılan not: "Hey b.. yedi gidi."

و له:

عشقی است که شاهان چو گداهاست از او
عالم همه پر شور و بلاهاست از او
عشاق و فاجوی ستم کارانند
دهری است که صد جور و جفاهاست از او

و له:

تا چند به خاطر شکنان الفتِ دل
تا چند ز پشمینه خطان آفتِ دل
تا چند زبانه‌ها ز کانون درون
من سوختم قصه ز گرمیتِ دل

و له:

پیوسته به زلفین بتان الفتِ دل
یک شیرِ دو زنجیرم از این وحشتِ دل
عشق و من و خوبان پریشان کاکل
عمری است شدم دور ز جمعیتِ دل

و له:

این نفس که با زلفِ پریشان پیوست
یک مارِ خم اندر خم پیچاپیچ^{۵۵} است
گنجینه‌نمارا رسد از مار گزند
آری چو نگهبان نشود گنج پرست

(103b) و له: [مجتث: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن]

مِنَ الْمُدَامِ بَدَا بَدْرُ طَلْعَةِ وَ أَنْارِ
وَ قَدْ تَلَّأَلَا نُورُ الْجَمَالِ فَوْقَ النَّارِ
جبین و چهره قنادیلِ شوق و قد چو منار
بَدَّتْ خُطُوطُ خُدُودِ كَشْرَحِ مَثْنِ أَنْارِ

و له:

نالیده بسی گدا و شاه از غم تو
بر گشته سپاه بی‌گناه از غم تو
تا چند شویم دادخواه از غم تو
آه از ستم زمانه آه از غم تو

و له:

آن نورِ علمییِ علی را که ربی
لب تشنه سرش کرده^{۵۶} لئیمی ربی
محبوبِ حبیبیت به عدو رنجانی
گویا نه کریمی نه رحیمی ربی

و له:

آن گُرده به کربلا که کندی ربی
و آن سر که به خونابه فکندی ربی
خونِ جگرِ دوست به دشمنِ نشان
بیگانه نوازی ز چه کندی ربی

و له مستزاد:

عید آمد و در بسمَلِ قربانِ دگران	اضحیّه کنان
در کعبهء کویت دل و جان فدیّه رسان	شادان شادان
من مرده ز رشک و میش بخشد به تو جان	خونابه روان
کردی تو به نازکی دو قربان به میان	یعنی من [و] آن

خیّام:

ای گل تو به روی دلربایی مانی^{۵۷}
وی مُل تو به لعلِ دلفزایی مانی^{۵۸}
ای بختِ ستیزه کام هر دم با من
بیگانه تری به آشنایی مانی

(104a) عالی:

جانا تو در این^{۵۹} سینه به جایی مانی
اندر چه بی آب به مایی مانی
ای کلکِ خرد به نقش ارتنگِ رسوم
مانی صفتی عقده گشایی مانی

Devam edecek

YN کرده دیو: کرده 56

YN یانی: مانی 57

YN یانی: مانی 58

YN زین: در این 59